

POLITIČKA EKONOMIJA I MEĐUNARODNO
UDRUŽIVANJE RADA

PRILOG RASPRAVAMA O »DRŽAVOTVORNOM« I RADNICKOM SHVATANJU
EVROPSKE SIGURNOSTI I SURADNJE

Internacionalizacija kapitala (sredstava) i rada u još do prije desetak godina jedva zamislivim razmjerima, jedno je od najmarkantnijih obilježja današnjeg svijeta.

Duboke socijalne promjene praćene su od II svjetskog rata naovamo brojnim lokalnim sukobima i ratnim prijetnjama, pak se uvijek nanovo pitamo o njihovim stvarnim uzrocima i eventualnim latentnim žarištima u samoj **unutrašnjoj strukturi** modernog društva. Drugim riječima rečeno, pred političku ekonomiju i druge društvene znanosti isprijechilo se već dulje vremena veoma važno pitanje na koje je po svemu sudeći teško dati jednostavan, potpun i točan odgovor: da li je brz proces internacionalizacije kapitala i rada **samo** nov način organizacije i novo oružje istog onog starog monopolskog kapitala koji je analizirao Lenjin, ili se u tome kriju i razvijaju snažni korijeni jedne nove evropske i **svjetske ekonomske formacije** u kojoj će udruženi rad trijumfirati oduzimajući pravo i posljednjim monopolistima-državama na gospodarenje određenim dijelovima jedinstvene zemaljske kugle i njenim bogatstvima?

I

Većina stranih pisaca marksističke orijentacije neće, ne može ili ne želi u nastalim promjenama vidjeti išta nova osim nove janjeće kože na starome vuku. Ocjenjuju da nacionalne krupne monopole od jučer naprosto zamjenjuje manje nacionalno i multinacionalno obojeni giganti s jedinom tom razlikom što **veći** broj »svojih« država tjeraju u stare imperijalističke igre i avanture.¹ Sasvim se zaboravlja pri tom na udruživanje i golemu snagu rada u tim gigantima koji teorijski mogu biti i posve anacionalno strukturirani. Tako se začudo u tom iznimnom slučaju, a bez sumnje na danas najpre-sudnijem poprištu borbe između rada i kapitala, **unaprijed** pretpostavlja poraz radništva. A ako bismo se složili da su tako jadni izgledj radništva na pobjedu u takvim gigantima od kojih su mnogi ekonomski moćniji od većine

¹ Politische Ökonomie des heutigen Monopol-kapitalismus, Dietz Verlag, Berlin, 1972.

osrednjih država, onda bi i sutrašnja borba proizvođača za odumiranje države i protiv nje kao »ukupnog kapitaliste« bila još utopističkija i bezizglednija.

Dakako, naučna vizija klasične marksističke političke ekonomije o konačnom smještavanju država u »muzej starina« nema ničeg zajedničkog s Ford-Kissingerovom koncepcijom »ukinuća« neposlušnih slabijih država i ucjene snažnih zajednica (slučaj određivanja trgovinskih uvjeta sa SSSR-om). U prvom slučaju riječ je o ekonomskoj neumitnosti (zakonu), o perspektivi koja je posvuda na djelu kao slabljenje najprije ekonomskih funkcija moderne države i kao zahtjev milijuna evropskih i drugih migranata da rade i žive svuda pod jednakim uvjetima bez obzira na nacionalnu ili rasnu pripadnost. U drugom slučaju SAD kao najjača sila suvremenog kapitalizma pošiže za oporbanim sredstvima imperijalističke politike i prijeti otvorenom okupacijom zemalja proizvođača nafte kako bi umjesto njih sama odlučivala kome će i pod kojim uvjetima isporučivati naftu.

Evropska i svjetska sigurnost, pa dakle i sigurnost čovjeka uopće, bit će uvijek iznova u opasnosti dokle god budemo kao Zemljani živjeli u antagonističkim uvjetima i oblicima društvene proizvodnje. Marx je tu, do sada jedino poznatu, etapu ljudske historije označavao kao »prehistoriju ljudskog društva«². Skeptičan i u pogledu budućnosti, drugi jedan veliki mislilac našeg stoljeća smatrao je da baš pitanje sigurnosti (opstanka) čovječanstva kao vrste dominira u sva tri karakteristična sistema mišljenja koja su tokom vremena dovela do tri velika shvatanja prirode i svijeta: **animističkog** (mitološkog), **religioznog** i **naučnog**. On je držao da je animizam primitivnih naroda sa svojim duhovima i demonima postigao najviše u »modeliranju« čovjeka i njegova svijeta budući je predstavljao »najdoslednije i najiscrpnije shvatanje koje suštinu sveta objašnjava bez ostatka«³.

Iako ta tri velika shvatanja prirode i svijeta historijski slijede jedno za drugim, njihovo stalno ispreplitanje očigledno je i realno je prisutno kod najvećeg broja ljudi⁴. Jedno od mogućih objašnjenja tog fenomena svakako leži u tome, što ni religiozno ni naučno shvatanje prirode i svijeta ne objašnjavaju pitanje ljudske sudbine (sigurnosti, opstanka itd.) »bez ostatka«. I sama znanost je, naime, uvijek historijski ograničena. Osim što po prirodi stvari nije i **ne može biti** u stanju predvidjeti kako će se npr. odvijati tehnički progres za 50 ili više godina, ona trenutno ne zna uopće da li svijet očekuje početak jednog novog ledenog ili vrućeg doba s odgovarajućim posljedicama po sam opstanak čovječanstva. Zbog toga je i moguće u ime znanosti (ekologije kao posebne grane biologije) spekulirati s biblijskim pitanjem sudnjega dana: čovječanstvo, navodno, može izbjeći katastrofu samo ako se odrekne brzog ekonomskog razvoja, ali time onda i doslovce **svih** velikih ciljeva koje su zemlje u razvoju i socijalističke zemlje ispisale na svojim zastavama kroz humanu parolu raspodjele prema potrebama.

Raspodjela materijalnih dobara, društvenog ugleda i moći na bazi **kapitala** i drugim kriterijima koji s radom imaju veze samo toliko što sve to na njemu počiva i parazitski raste, još je jedna od bitnih značajki svijeta u kojemu živimo. S tog stajališta promatrano, specifično pitanje evropske i svake druge

² Karl Marx, **Prilog kritici političke ekonomije**, Kultura, 1956, str. 9.

³ Sigmund Frojd, **Odabrana djela**, Knjiga četvrta, Beograd, 1973, str. 199—200.

⁴ Poznato je da su se mnogi zavojevači poput Hitlera više oslanjali na mišljenja vračeva i astrologa, nego znanstvenika ili meteorologa.

»sigurnosti« bilo je, jest i bit će par excellence **politekonomsko** pitanje. Za nas je to identično s pitanjem **međunarodnog povezivanja i urduživanja rada**, koje se u obično razgovoru i u znanstvenim raspravama naziva pojmovno bliskim najrazličitijim nazivima (međunarodne migracije rada, Gastarbeiterfrage, rezervna armija rada odnosno — što »najljepše« zvuči — tehnička pomoć u radu).

Za političku ekonomiju kao fundamentalnu društvenu nauku postavlja se u objektivnom svjetlu problem »sigurnosti«, prije svega kao pitanje ekonomskih životnih uvjeta temeljnih klasa i socijalnih slojeva suvremenog društva. Politička ekonomija, kao što je poznato, svaku pojavu promatra u njenom nastajanju, trajanju i postupnom dezintegriranju. Samo takvim pristupom koji ne priznaje »svetost« ničega ona može pretendirati da bude **anatomija** društva u Marxovom određenju te riječi. Ona, dakako, ne pruža gotove »kirurške« ili neke druge recepte za evropsku sigurnost i slične složene probleme suvremenog svijeta. Međutim, svojim kritičkim ukazivanjem na zastarjelost pojedinih institucija i perspektive novih koje traže prostor za svoje djelovanje, ona može pomoći boljem razumijevanju i do nekih granica čak i »modeliranju« uvjeta našeg današnjeg i budućeg življenja.

Političko ekonomsko shvatanje evropske i uopće ljudske sigurnosti jest kategorija izvedena iz objektivnog položaja temeljnih socijalnih klasa i slojeva suvremenog društva. To je **dinamička** a ne statička kategorija, što znači da takav pristup evropskoj sigurnosti pojmovno u sebi uključuje i **nesigurnost**. Naime, općenito uzev, sigurnost položaja vladajućih klasa i slojeva današnjeg društva stoji u obrnuto proporcionalnom odnosu s faktorom vrijeme i snagom udruženoga rada da sam odlučuje o svome višku rada.

Nasuprot tome tzv. državotvorno shvatanje evropske sigurnosti polazi od **statičkog** koncepta društva. »Iako je sastavljen od različitih država, evropski kontinent ponovno počinje isticati svoje specifične značajke koje bi ovaj put trebale voditi ujedinjavanju evropskih kretanja na pojedinim područjima i bržem svladavanju postojećih zajedničkih problema. Pri tome, naravno, pokušaji da se teži stvaranju neke jedinstvene cjeline, bez obzira na oblike takve institucionalizacije, ne dolaze u obzir, jer je isto tako kao što je jedinstvena u nekim svojim traženjima Evropa sastavljena od različitih država koje i u novim uvjetima žele sačuvati i zaštititi te svoje političke, ideološke i ekonomske značajke. Evropska sigurnost, i na toj osnovici pojačana evropska svestrana suradnja, upravo znače potrebu jačanja takvih odnosa u kojima će svim evropskim državama i narodima biti zajamčena njihova mogućnost slobodnog i nesmetanog razvoja uz zadržavanje svih njihovih atributa suverenosti i samostalnosti«⁵.

Naši i strani stručnjaci slažu se, iz razumljivih razloga, s potrebom suverenog i slobodnog »razvoja« svih, ali naglasak, dakako, stavljaju na **očuvanje** i **zaštitu svojih** političkih, ideoloških i ekonomskih značajki. U kritičnim situacijama tome mogu, svakako, poslužiti dobro i vojni savezi i tuđa pomoć izvana.

Međutim, upravo u toj točki »konzerviranja« ekonomskih i ideološko-političkih značajki suvremenog kapitalizma i socijalizma nailazimo na inače

⁵ Radovan Vukadinović, **Jugoslavenska koncepcija evropske sigurnosti i suradnje**, »Politička misao« br. 1 i 2/1973, str. 38.

rijedak fenomen: najbolja pera novije marksističke i građanske političke ekonomije nastoje pokazati da su posljednjih desetljeća neke bitne značajke jednog i drugog sistema iščezle ili su u tolikoj mjeri izmijenjene da to predstavlja novu kvalitetu u sadašnjem i budućem razvoju svijeta. Od teoretičara građanske orijentacije podsjećamo ovdje na nedovoljno u nas poznato klasično djelo Adolfa Berlea i Gardiner Meansa **The Modern Corporation and Privat Property**⁶ koje je produžetak najuspjelijih radova marksističkih i građanskih pisaca na području teorije i prakse koncentracije i centralizacije kapitala (Sismondija, Sombarta, Marxa i Lenjina).

Bit teorije Berlea i Meansa jest u tezi, da se privredna moć u obliku kontrole nad sredstvima za proizvodnju (physical assets) pokorava centripetalnoj sili i sve više koncentrira u rukama sve manjeg broja gigantskih poduzeća. Istovremeno se vlasništvo koje pretendira na profit (beneficial ownership) dijeli na sve više vlasnika, što pojedinačne vlasnike u najvećem broju lišava svake moći. Vršiti se odvajanje vlasništva (ownership) od funkcije upravljanja (control). Kontrola nad sredstvima za proizvodnju sve je manje u rukama vlasnika, ona se prenosi na najuže rukovodstvo poduzeća ili malu grupu osoba, koja donosi sve najvažnije poslovne odluke u biti neovisno o volji vlasnika kapitala.

Isti pisci nastojali su pokazati kolika je i kakva stvarna koncentracija moći u privredi SAD 1930-tih godina. Dvjesto najvećih poduzeća izvan bankovnog sektora kontroliralo je 49,2 posto aktive svih akcionarskih poduzeća, a ostatak od 50,8 posto aktive otpadao je čak na 300.000 manjih poduzeća. Tih dvjesto giganata bilo je u rukama samo oko 2000 osoba, a dobit koju su ubirali iznosila je 1929. godine čak 43,2 posto neto dobiti (net income) svih akcionarskih društava. Takav trend razvoja donekle je u najnovije vrijeme zaustavljen, zahvaljujući možda dijelom i dramatskim prognozama i upozorenjima pomenutih autora. Međutim, njihovi glavni zaključci o posljedicama takvog razvojnog trenda po suvremenu kapitalističku privredu i državu ostaju validni. Oni su na temelju izučavanja privrednog sistema SAD potvrdili tezu klasika marksizma da će se **proizvodnja** sve manje odvijati u slobodnoj igri tržišnih snaga ponude i potražnje. Proizvodnju će voditi i diktirati gigantska poduzeća. Utjecaj potrošača (što pristalice teorija potrošačkog suvereniteta nojevski neće da vide) bivati će sve manji, a maksimalizacija profita gubit će na značenju kao stimulans za nove investicije. Gigantima je u načelu važnija stalnost prihoda i sigurnost položaja nego visoki profiti, pak im je u tome »nacionalna« i svaka druga državna vlast potencijalni saveznik i ogorčeni protivnik u isto vrijeme u borbi za moć u društvu.

Berle i Means su genijalno predvidjeli da u toj borbi država i njen aparat gube. Na njihovo mjesto stupaju organi poduzeća i najvažnije odluke stvarno se ne donose u tradicionalnim državnim institucijama, nego u gigantskim poduzećima. Tu se odvija bitka raznih interesnih grupa: vlasnika kapitala i radnika, predstavnika proizvođača i potrošača, zajmodavaca i zajmoprimaca.

Razvitak poslije drugog svjetskog rata, a posebice brz razvoj gigantskih multinacionalnih poduzeća, u cjelosti je potvrdio osnovne teze i predviđanja ovih mislilaca. Tako nam štampa često otkriva nešto što više i nije kuriozum, da je vodećim državicima svijeta zapravo više stalo do ručkova i razgovora

⁶ Cit. djelo, New York, 1947, str. 1—61, 117. i 352.

s moćnim predstavnicima gigantskih nacionalnih i multinacionalnih kompanija nego do razgovora s visokim političarima koje posjećuju. O bitnim stvarima i interesima ovi posljednji i tako samo formalno samostalno odlučuju.

Iako iz svojih istraživanja nisu izvodili dokraja revolucionarne zaključke, zasluga je Berlea i Meansa što su opisane promjene tumačili historijski kao nastavak povijesnih bitaka različitih centara moći. Svako doba poznaje centre koncentrirane moći u kojima se objedinjuju određeni interesi i rješavaju pitanja budućnosti. U srednjem vijeku moć je bila koncentrirana u crkvi koja je »usput« bila i najjači feudalac, kasnije se koncentrira u rukama nosilaca vlasti nacionalnih država. Danas se na Zapadu, a pod istim utjecajem znanstveno-tehničke revolucije sve više i na Istoku, moć nezadrživo širi i koncentrira u divovskim poduzećima. I kao što je nekad crkva bila poražena u borbi s nacionalnim državama, svi su izgledi — zaključuju Berle i Means — da će države podleći i preći u drugi plan kao centri moći u borbi s gigantskim poduzećima.

Iako smo po mnogim predviđanjima tek na početku stvaranja supergigantskih multinacionalnih i anacionalnih privrednih organizacija koje neće u zaštiti svojih interesa nasrtati samo na strane zemlje (slučaj ITT-a i Čilea) već i na »svoje« države i vlade, korisno je ovdje navesti, radi ilustracije, neke javnosti dostupne novije podatke o veličini i snazi najvećih giganata u Evropi i svijetu (rang-listu domaćih najvećih poduzeća donosi posljednjih godina redovito »Ekonomska politika«).

Tabela 1

Bruto-nacionalni proizvod (1968) ili ostvareni promet (1969) u milionima USA dolara	
1. SAD	880 774
2. Japan	141 882
3. SR Njemačka	132 700
4. Francuska	126 623
5. Vel. Britanija	102 875
6. Italija	74 786
7. Kanada	62 254
8. Australija	29 830
9. Meksiko	26 744
10. Švedska	26 250
11. Nizozemska	25 229
12. Španija	25 200
13.	24 295 . . . . General Motors, SAD
14. Belgija	20 716
15. Švicarska	16 931
16. Pakistan	15 287
17.	14 930 . . . . Standard Oil (NJ), SAD
18.	14 756 . . . . Ford Motor, SAD
19. Južnoafr. Unija	14 024
20. Turska	12 750

21.	Danska	12 394	
22.	Austrija	11 350	
23.	Indonezija	10 868	
24.	Filipini	10 814	
25.		9 901	Royal Dutch, Niz. — Vel. Brit.
26.	Venezuela	9 146	
27.	Norveška	9 021	
28.		8 448	General Electric, SAD
29.	Finska	8 009	
30.	Iran	7 960	
31.		7 197	IBM, SAD
32.	Grčka	7 155	
33.		7 052	Chrysler, SAD
34.		6 621	Mobil Oil, SAD
35.		6 131	Unilever, Vel. Brit. — Niz. ITT, SAD
36.		5 900	
37.	Juž. Koreja	5 671	
38.	Tajland	5 588	
39.	Čile	5 316	
40.	Portugal	5 009	
41.		4 953	Guil Oil, SAD
42.		4 883	Western Electric, SAD
43.		4 826	Texaco, SAD
44.		4 825	US Steel, SAD
45.	Tajvan	4 199	
46.	Izrael	4 005	
46.		3 872	Volkswagen, SR Nje- mačka
47.	Peru	3 718	

Izvor: Peter Heintz, **The Future of Development**,
Bern, Stuttgart, Vienna,
1973, str. 131.

U navedenim i drugim gigantima koncentriran je golemi kapital i ogromna masa i snaga radništva. Stoga se na sadašnju i buduću ulogu korporacija može i mora gledati kroz odmjeravanje snaga kapitala i rada u njima samima. One dakle nisu samo i uvijek udarna pesnica imperijalizma, već jesu i mogu biti mjesto na kojem će se u praksi potvrđivati Marxova teza da oslobođenje radničke klase u svjetskim razmjerima jest djelo nje same.

Navedenoj i sličnim tabelama svakako je mana nepotpunost, jer nedostaju teško dostupni kompleksni podaci u kojima bi bili sadržani ostali pokazatelji stvarne snage neke firme (broj zaposlenih, ostvarena dobit, kadrovska struktura iz koje se regrutiraju vodeći ministri koji se i vraćaju u takve firme što više zbog prestiža nego iz potrebe vrbuju, kao u slučaju ITT-a, za svog savjetnika i jednog bivšeg generalnog sekretara Ujedinjenih naroda).

Podaci kojima se operira nepotpuni su iz još jednog razloga. Kao što je, naime, sovjetski Aeroflot najveće poduzeće te vrste u svijetu, tako su i državne željeznice ili PTT u SR Njemačkoj zapravo veće i jače privredne cjeline od najvećih mješovitih ili u cjelini privatno-akcionarski organiziranih poduzeća te zemlje. U takvim je poduzećima funkcija upravljanja u rukama državnih činovnika odnosno opunomoćenika sui generis, što je samo po sebi krupni početni korak u podružljavanju funkcija upravljanja i njihovu »prenošenju« na udružene proizvođače. Taj se proces borbe kapitala i rada odvija u svim kapitalističkim zemljama formalno u četverokutu vlasnika kapitala, države, tehno-menadžera i proizvođača. Od 300 najvećih poduzeća kapitalističkog svijeta pripadalo je 1969. godine čak 184 SAD, 43 Evropskoj ekonomskoj zajednici i unutar nje 16 SR Njemačkoj. Slično je i s brojem poduzeća milijardera u USA dolarima (od njih 178 otpadalo je na SAD 115 ili 64,8 posto), što stručnjaci i političari EEZ-a ocjenjuju, s obzirom na približno jednak broj stanovništva u SAD i EEZ, kao »ozbiljno« zaostajanje koje valja što prije nadoknaditi⁷.

Među autorima marksistima čini nam se da je najpotpuniju politekonomsku **ocjenu** promjena ove vrste u suvremenim kapitalističkim i socijalističkim zemljama dao prof. Adolf Dragičević. Polazeći od interpretacije klasičnog učenja o eksproprijaciji eksproprijatora kao procesa koji neprekidno **traje**, Dragičević naglašava da još u Marxovo doba započeti proces rastavljanja vlasništva na kapitalu od iskorištavanja sredstava za proizvodnju ima i važan aspekt pretvaranja funkcija upravljanja u funkcije udruženih proizvođača.⁸

Na putu formiranja nove svjetske ekonomske formacije odvijaju se posvuda promjene na relaciji vlasništvo-upravljanje, koje u biti imaju ili mogu imati socijalistički karakter. Naime, Dragičević ističe da su u praksi na djelu dva međusobno uvjetovana, povezana i međuzavisna socijalistička procesa: proces **podružljavanja sredstava za proizvodnju** i proces **podružljavanja funkcija upravljanja**. »Imamo zapravo već oblikovana dva puta u socijalizam — od kojih jedan pribjegava eksproprijaciji privatnog vlasništva i zadržava monopolsko obavljanje funkcija upravljanja, a drugi podliježe eksproprijaciji otuđenih funkcija upravljanja i nastoji sačuvati monopol privatnog vlasništva . . . Imajući na umu geografske sredine za koje su te promjene tipične, mi bismo ih nazvali **istočni** i **zapadni** put u socijalizam. Treba ih uzeti kao krajnosti u čijem se rasponu kreću svi suvremeni socijalistički pokreti i preobražaji . . . Najuspješniji inzistiraju na njihovoj **kombinaciji** — jednovremenom podružljavanju uvjeta proizvodnje i funkcija upravljanja — i tu Jugoslavija prednjači razvijajući svoj originalni socijalistički sistem

⁷ Arno Sölter—Carl Zimmerer, *Handbuch der Unternehmenszusammenschlüsse*, Verlag Moderne Industrie, 1972.

⁸ »U dioničarskim društvima funkcija je rastavljena od vlasništva na kapitalu, pa je dakle i rad potpuno rastavljen od vlasništva na sredstvima za proizvodnju i na višku rada. Ovaj rezultat najvišeg razvika kapitalističke proizvodnje predstavlja nužnu polaznu točku za ponovno pretvaranje kapitala u vlasništvo proizvođača, ali ne više kao privatno vlasništvo izdvojenih proizvođača, nego kao vlasništvo njih kao udruženih, kao neposredno društveno vlasništvo. S druge strane on je polazna točka za pretvaranje svih funkcija u procesu reprodukcije, koje su dosad još bile skopčane s vlasništvom na kapitalu, u proste funkcije udruženih proizvođača, u društvene funkcije . . . Ovo je ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje u okviru samog kapitalističkog načina proizvodnje, a stoga proturječnost koja samu sebe ukida, a koja se prima facie (očigledno), predstavlja jednostavno kao točka prijelaza u nov oblik proizvodnje«. Marx *Kapital*, sv. III. cit. u Adolf Dragičević, *Osnove političke ekonomije*, 2. izd., Zagreb, 1974, str. 161—162.

koji je upravo zbog tih ambicija postao zapaženi kuriozitet druge polovice dvadesetog stoljeća».⁹

U velikim poduzećima prije svega zbiva se opisani proces i još nešto više od toga. Smatramo, naime, da je upravo razvoj gigantskih multinacionalnih i anacionalnih poduzeća koja su već ušla u bitku za moć s klasičnim državama najvažnija karakteristika naše epohe. Sama ta borba jest od svjetsko-epohalnog značenja, jer je u uvjetima sve bržeg tempa znanstveno-tehničke revolucije gotovo suvišno dokazivati da dolazi vrijeme kada teorijski jedna jedina tvornica cipela npr. može opskrbljivati Evropu ili čak cijeli svijet potrošnim dobrima te ili neke druge vrste. Slično je s automobilima i nizom drugih proizvoda koji se moraju proizvoditi u takvim sve većim »minimalnim« serijama da se to malim proizvođačima i uz maksimalne državne zaštitne mjere jedva isplaćuje.

Analizama i prognosticiranjem ishoda budućih bitki za moć na relaciji poduzeća-države bavi se osobito mnogo futurologija. Za političku ekonomiju to ostaje problem klasne borbe i analize oblika i sadržaja međunarodnog udruživanja rada. U tome značajna uloga pripada nesumnjivo međunarodnim migracijama rada, koje dalje ovdje analiziramo kao nezaobilazni aspekt procesa stvaranja jedinstvene svjetske privrede i podruštvljavanja rada u međunarodnim razmjerima. Sigurnost i nesigurnost suvremenog svijeta umnogome zavisi od sigurnosti tih i drugih milijunskih masa proizvođača za koje je pojam »sigurnosti« uvijek bio identičan s uvjetima života i rada bez obzira na rasno, nacionalno i bilo koje drugo njihovo specifično obilježje.

II

U migracijskim procesima u Evropi, Sjevernoj Americi i Australiji sudjelovalo je, prema nekim računicama, još 1966. godine oko osam milijuna ljudi. Evropa je prednjačila s oko pet milijuna migranata. U međuvremenu je broj migranata ogromno porastao i procjene broj migranata samo u Evropi kreću se između devet do jedanaest milijuna ljudi. Ovi podaci sami po sebi svjedoče da je riječ o fenomenu koji bitno karakterizira suvremeni razvoj Evrope i ima snažnog odraza na cjelokupnu politiku zemalja emigracije i zemalja imigracije.

Ogroman broj radnika zaposlenih izvan zemalja u kojima su rođeni jest trajna pojava i poseban vid evropskog »otvaranja« koje državne granice pretvara od nekadašnjih prepreka u mostove suradnje među narodima. Domaći izraz »privremeno zaposleni u inozemstvu« jedva dopušta naslutiti da je zapravo posrijedi proces koji nije specifično jugoslavenski čak i kada bismo uvozili radnu snagu umjesto što je izvozimo. Riječ je o pojavi i procesu koji će zacijelo trajno karakterizirati i budući evropski i svjetski razvoj. Današnje velike »seobe« naroda i miješanja stanovništva imaju svoje izvorište u procesu **internacionalizacije** proizvodnje i prometa čija su logična posljedica, te nije nipošto slučajno da se i u međusobnim odnosima između socijalističkih zemalja u idućih desetak i više godina počinje računati s »razmjenom« rada koja bi obuhvaćala milijune ljudi.

⁹ Adolf Dragičević, Isto, str. 159—160.

Nije, također, slučajno što posljednjih decenija Evropa prednjači u migracijama, jer je tu i proces **međudržavnih integracija** radi usklađivanja i unapređivanja zajedničkog privređivanja i razvoja najdalje odmakao. To se, doduše, odvija još pretežno u zajednicama dosta zatvorenog tipa: u Evropskoj ekonomskoj zajednici (EEZ) i u Savjetu za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV). Tek u novije doba počinju se ove zajednice otvarati nešto više i jedna prema drugoj, pak se može očekivati da će povećanu mobilnost sredstava (kapitala) pratiti i odgovarajuća veća mobilnost radne snage nego što je ona koju uključuje najnužnija »tehnička pomoć« u vrhunskim specijalistima, monterima isporučivanih postrojenja itd. Već i s obzirom na ogromni broj migranata sve više se pokazuje nedostatnost bilateralnog rješavanja problema međunarodnih migracija. Za treće partnere njihovi ljudi ostaju »stranci«, a problem migranata bio je i ostaje njihova sigurnost kao radnika i ravnopravnih građana bez obzira odakle dolaze i gdje rade. Samo takav pristup može biti kriterij za ocjenjivanje iskrenosti pojedinih zemalja da rade na međusobnom povezivanju i prevladavanju neravnomyjernosti u evropskom razvoju. Jer iako su praćene brojnim negativnim posljedicama, međunarodne migracije rada jesu zakoniti produkt našeg vremena i bitno doprinose stvaranju jedinstvene evropske i svjetske privrede koja će se zasnivati na razvijenoj podjeli i udruživanju rada. One su u tom smislu važna stepenica budućeg svjetskog saobraćanja **slobodnih individua** koje će u Marxovom smislu karakterizirati ulazjenje u »pravu historiju« čovječanstva.

Zanimljivo je da u nas i u svijetu postoje veoma različite ocjene uzroka i posljedica međunarodnih migracija radne snage. Obilje statističkog materijala i brojna empirijska istraživanja pogoduju nastojanjima da se i teorijski ocijene **pravi uzroci i posljedice** međunarodnih migracija. Bez pretenzija da sami dajemo kompletan odgovor, pokušat ćemo dati makar neke elemente i skice za mogući odgovor takav koji bi zahtijevao kompleksnija istraživanja i timski rad većeg broja stručnjaka iz različitih grana društvenih nauka.

Treba prije svega istaći da na ovom važnom području istraživanja postoji golem zbrka uzrokovana velikom ideološkom osjetljivošću same teme. Iako je naučna politička ekonomija po definiciji izrazito ideološki angažirana znanstvena disciplina i broj domaćih emigranata relativno golem, žalosno zvuči konstatacija da u nas »solidnijim istraživanjima ovog fenomena nije posvećena gotovo nikakva pažnja«¹⁰ Na osnovi nedavno rađenog jednog većeg projekta koji spada u ovu temu, smatramo takvu konstataciju samo djelomično točnom. Naime, i u nas i u svijetu teorije o uzrocima i posljedicama međunarodnih migracija rada mogu se podijeliti na dvije osnovne »vrste«. Jedna krajnost su **utilitarističke** teorije koje važu koristi i štete od međunarodnih migracija po zemlje emigracije i po zemlje imigracije, a drugu grupu i krajnost čine teorije po kojima je to isključivo klasična **rezervna armija rada** s obzirom da su se i »u Marxovo doba« strani radnici u toj funkciji pridruživali domaćima.¹¹

Utilitarističke teorije trude se dokazati kako je korist više-manje podjednaka za zemlje emigracije i zemlje imigracije. Druge aprioristički i dogmatski osuđuju vanjske migracije »zaboravljajući« pri tom da se one odvijaju i između socijalističkih zemalja. Teoretičari ovih drugih teorija bi najradije sve

¹⁰ Antun Petak, **Motivi zapošljavanja u inozemstvu**, »Naše teme« br. 3/1969, str. 397.

¹¹ Marios Nikolinos, **Politische Ökonomie der Gastarbeiterfrage**, Rowoltholt 1973.

svoje »ovčice« vidjeli u vlastitim državama-torovima, što je kao ideju još Engels osuđivao u **Stambenom pitanju** sa stajališta da je proces internacionalizacije kapitala i rada nezadrživi svjetsko-historijski proces.

U vezi s pomenutim osnovnim gledanjima na problem vanjskih migracija, smatramo važnim naglasiti da one same po sebi nisu ništa drugo do **unutrašnje migracije** koje se odvijaju preko postojećih državnih i sistemskih granica, pak se s obzirom na **uzroke** zapravo nimalo ne razlikuju od migracija koje seljake tjeraju u gradove odnosno iz jednih u druga područja neke dane zemlje. Položaj vanjskih migranata po pravilu je, s obzirom na uvjete njihova rada i njihova građanska prava, danas lošiji od položaja domaće radne snage. Inače, oni dijele sudbinu radništva zemlje u kojoj žive i rade, a tek u kritičnim situacijama (krize odnosno recesije) javljaju se kao prvi odred rezervne armije rada pošto je svakoj vladi mnogo lakše i jednostavnije »dirati« u strane nego u svoje radnike.

Evropska migracijska strujanja u razmjerima koji već »prijete« internacionalizacijom sastava stanovništva pojedinih zemalja odvijaju se u znaku i pod djelovanjem znanstveno-tehničke revolucije koja iz osnova mijenja privrednu i socijalnu strukturu suvremenog evropskog društva. To vrijedi i za kapitalističke i za socijalističke zemlje, jer se na obje strane gotovo podjednanim tempom vrše ista odnosno slična prestrukturiranja radno aktivnog pučanstva.

Za nerazvijene i srednje razvijene zemlje iz kojih se po pravilu regrutiraju emigranti, karakteristično je brzo preslojavanje stanovništva iz primarnog sektora (poljoprivreda) u sekundarni sektor (industrija) privređivanja. U visokorazvijenim zemljama taj je proces uglavnom već završen i u njima se odvija prebacivanje radnog stanovništva iz primarnog i sekundarnog sektora u tercijarni sektor (sektor usluga). Taj sektor — saobraćaj, komunalije, bankarstvo i trgovina, prosvjeta, zdravstvo itd. — u situaciji kada »čisto« materijalna proizvodnja funkcioniše sa sve manje »ruku«, apsorбира sve veći broj aktivnog pučanstva.

Svako zaostajanje u primjeni rezultata znanstveno-tehničke revolucije kažnjava se, pored ostaloga, i nemogućnošću zapošljavanja i »punog iskorištavanja« radnih masa koje svoju perspektivu ne vide u tradicionalnim sektorima i načinima privređivanja. Preslojavanje aktivnog stanovništva teče u uvjetima znanstveno-tehničke revolucije kao svjetski proces od kojega nisu pošteđene ni najzaostališe zemlje. Naprotiv, one nastoje održavati korak s razvijenijima gdje ovi procesi najbrže teku (SAD, SSSR, Japan, SR Njemačka itd.).

Tako se računa da su SAD već u deceniju 1950-1960. prošle granicu od 50 posto zaposlenih u tercijarnom sektoru s perspektivom obuhvata više od 80 posto aktivnog stanovništva u tom sektoru već 1980. godine. S tim u vezi zanimljiva je slika koju je prof. A. Dragičević izveo iz raspoloživih podataka, a na veoma impresivan način ilustrira »grandioznost svjetske transformacije u posljednja dva stoljeća«¹²:

¹² Adolf Dragičević, Isto, str. 185.

Tabela 2
STRUKTURA AKTIVNOG STANOVNIŠTVA

Razdoblje	Primarni sektor	Sekundarni sektor	Tercijarni sektor
1800 — 1850.	90 — 80%	5 — 10%	5 — 10%
1900 — 1950.	60 — 40%	20 — 30%	20 — 30%
2000 — 2050.	10 — 5%	10 — 5%	80 — 90%

Što se pretpostavki tiče moguće je da se ova predviđanja rađena na bazi postojećih saznanja obilato premaše u pozitivnom smislu oslobađanja od posljednjih ostataka »grubih« vrsta rada, jer se tehnički progres za dulja razdoblja uopće i ne da ozbiljno prognozirati.¹³ Znanstveno-tehnička revolucija praćena je sve većim izdacima koje sebi mogu priuštiti samo najveća poduzeća. Manja poduzeća i slabije razvijene zemlje zadovoljavaju se s uvozom licenci i patenata odnosno prisiljeni su na udruživanje sredstava i naučnih potencijala kako bi smanjivali postojeći tehnološki jaz i uključivali se pod ravnopravnijim uvjetima u svjetsku podjelu rada. Perspektive tog oblika međunarodnog udruživanja sredstava i rada nisu male i to sa svoje strane vodi ubrzavanju stvaranja evropske i svjetske ekonomske formacije na novim osnovama.

Poznato je da zemlje Evropske ekonomske zajednice znatno zaostaju iza SAD i Japana u tehnološkom pogledu, pak se upravo u integracijskim procesima traže izlazi da se to prevlada. Na mnogim područjima privređivanja već se pokazalo da su sredstva pojedinih od tih zemalja odnosno njihovih giganta nedovoljna i da je propušteno pravo vrijeme trke, kako to ilustrira primjer zapadnonjemačke industrije elektronskih računara.

O kompjutorima i kompjuterizaciji danas bitno ovisi cjelokupni privredni razvoj i stoga je to u neku ruku i za proizvođače i za potrošače tog artikla »utrka stoljeća«. Proces kompjutorizacije bilježi nagli razvitak tek od 1960-tih godina naovamo, a povlači sa sobom pravo revolucioniranje u organizaciji, metodama, upravljanju i kontroli proizvodnje. U svijetu je prema nekim proračunima danas instalirano već više stotina tisuća kompjutora, od onih s malim mogućnostima primjene do velikih »sistema« kakav je nedavno dobilo i Zagrebačko sveučilište. Ambicije SR Njemačke da se svrsta u red značajnih **proizvođača** naišle su i nailazile na neočekivane prepreke. U toj je zemlji broj instaliranih kompjutora 1959. godine iznosio samo 159 strojeva, da bi se već 1968. popeo na 5.470 računara, zapravo prema nekim skromnim predviđanjima u 1975. godini na više od 11.000 kompjutora. U tome brzom porastu sudjelovale su i sudjeluju gotovo isključivo velike američke tvrtke: tržišni udio moćne IBM-Deutschland iznosio je 1970. godine više od 60 posto, a dviju manjih također američkih tvrtki daljnjih 18 posto.¹⁴

¹³ Dr Knut Borchardt, *Wo liegen nun die Grenzen des Wachstums*, Handelsblatt br. 9 od 12. i 13. I 1973, str. 14.

¹⁴ Herman Marcus, *Die Nacht der Mächtigen*, Droste Verlag, Düsseldorf 1970.

Pokazalo se ubrzo da i jedno od najjačih poduzeća SR Njemačke **Siemens** s više od 15 milijardi DM prometa i 300 tisuća zaposlenih (1972.) kasni u ovoj utrci, iako je već 1968/69. povećao svoju proizvodnju kompjutora za gotovo šest puta i osvojio oko 10 posto svih u SR Njemačkoj instaliranih računara. Naime, razvoj jednog kompjutorskog sistema (sistem 360) koštao je mnogo jači IBM više od 500 miliona dolara, a to su takve investicije i sume koje većina potencijalnih konkurenata ne mogu sebi priuštiti.

Integracijski procesi u zapadnoj Evropi odvijaju se danas sve manje stihijski. Kapital se udružuje i gubi sve više nacionalna obilježja, pa takav trend razvoja prati i radna snaga. U kapitalističkim zemljama djeluje prema nekim podacima oko 150 **velikih** multinacionalnih poduzeća, od čega oko polovinu čine američke tvrtke. Uz ove gigante djeluju tisuće srednjih i malih multinacionalnih poduzeća. Sa stajališta procesa internacionalizacije **rada** veoma je pogrešno na njih »zaboravljati« kako se to u mnogim raspravama radi.

Naime, razumljivo je da i maštu znanstvenika golicaju paralele koje pokazuju da je npr. najveća industrijska korporacija u Evropi, poznata »Royal Deutch/Shell« u 1971. godini zapošljavala 185.000 ljudi i imala ukupni prihod od blizu 13 milijardi USA dolara, dakle više nego države kao što su Norveška, Finska ili Grčka. Još je impresivniji podatak da je 300 najvećih industrijskih korporacija **izvan SAD** te iste godine zapošljavalo 14 milijuna radnika i službenika i ostvarivalo prihod veći od 305 milijardi dolara. Ti podaci su ujedno i sami po sebi dokaz gdje je glavno poprište odvijanja procesa internacionalizacije proizvodnje, prometa i rada.

S druge strane, ne manje važni procesi internacionalizacije i podruživanja rada odvijanju se i u stotinama tisuća srednjih i malih poduzeća. Tako je samo u razdoblju od 1961. do 1969. godine zabilježeno u zemljama Evropske ekonomske zajednice 15.000 integracija, od čega su dvije trećine prelazile nacionalne granice i okvire. Identičan proces bilježi se i u bankarstvu, tako da se s razlogom može govoriti da privredna integracija u Evropi ide znatno brže od političke i zapravo vodi »stapanju« privreda odnosnih zemalja u jedinstveni proizvodno-financijski kompleks. Tako se lakše (primjer kredita Italiji od strane SR Njemačke) intervenira u teškim vremenima kada se u tim zemljama od tzv. stagflacije sve teže diše i odolijeva zahtjevima radništva za većim sudjelovanjem u svim društvenim poslovima.

U multinacionalnim poduzećima, bila ona giganti ili mali servisi velikih, dolazi do punog izražaja apsurdnost diobe radnika i službenika, uključujući i tehno-menedžersku strukturu, na »domaće« i na »strance«. Mnoga formalno multinacionalna poduzeća često se doista uvlače u imperijalističke makinacije svojih matičnih država (ITT u Čileu, Ford u Brazilu, United Fruit Company u Gvatemali itd.). S druge strane, ta su poduzeća istovremeno glavni nosioci znanstveno-tehničkog progressa. Ona su ujedno i organizatori i nosioci planske proizvodnje sui generis i mjesta najjače koncentracije rada. Multinacionaliziranjem vlasništva (proizvodnje, prisvajanja i upravljanja) ona ostvaruju epohalnu težnju suvremenog svijeta — htjeli — ne htjeli doprinose bržem oslobađanju radničke klase i njenom **ujedinjavanju** u evropskim i svjetskim razmjerima.

Oslobođenje radničke klase kao djelo »nje same« (Marx) nije moguće u okvirima malih tvornica i komuna socijal-utopijskog tipa, premda se ne mo-

že negirati da su neki eksperimenti Roberta Owena i drugih »zadugara« bili u neku ruku izgrađeni socijalizam »u minijaturama«. Štaviše i koliko god to čudno zvučalo u današnjoj političkoj konstelaciji Evrope i svijeta, perspektiva oslobođenja rada nezamisliva je uz trajno zadržavanje privatnih, lokalnih i državnih monopola nad prirodnim bogatstvima i drugim uvjetima proizvođačevog rada. Zato se već danas u interesu svih i pitanje »većeg« utjecaja naših, turskih, njemačkih i svih drugih radnika u multinacionalnim kompanijama postavlja ozbiljnije i obuhvatnije nego što to smatraju i bilježe neki sindikalni programi u zemljama EEZ-a.¹⁵

»Nije bitno — što upravo u multinacionalnim poduzećima dolazi po našem mišljenju do punog izražaja — da li 'gastarbajter' treba ili ne treba biti integriran nacionalno i kad će se (ako se bude) 'nacionalizirati' i time 'stopiti' s domorocima. Bitno je kad će i kako će radnik — bio Talijan, Turčin, Jugoslaven, Nijemac ili bilo što drugo — ostvariti kontrolu nad sredstvima za proizvodnju u visokorazvijenoj industrijskoj zemlji, kad će prestati da bude većina koja smo radi suočena s manjinom koja posjeduje, bitno je da li će i kako moći upravljati, udruživati se u asocijacijama slobodnih proizvođača.«¹⁶

Budući da već danas u zemljama Evropske ekonomske zajednice oko dvije trećine svih integracija prelazi nacionalne okvire, to će se i stavovi prema »tuđim« radnicima sve više mijenjati u pozitivnom pravcu i pored mogućih oscilacija u kritičnijim ekonomskim situacijama odnosno zemljama gdje je postotak stranih radnika relativno visok (Svicarska npr.) za ukus nekih ekstremnih političkih snaga.

Tabela 3

BROJNOST I PORIJEKLO STRANIH RADNIKA (U TISUĆAMA)						
	Zemlje imigracije					Ukupno
	SR Njemačka	Franc.	Švic.	Benelux	Vel. Brit.	
Strani radnici u:	2,241	1,957	624	300	655	5,777
Posto od uk. broja	38.8	39.9	10.8	5.2	11.3	100.0
	U postotku po zemljama emigracije					% od uk. broja migranata
Grčka	12.7	1.0	0.8	2.7	—	5.1
Italija	24.8	17.0	60.7	31.2	—	28.0
Portugal	1.9	17.8	—	5.7	—	8.6
Španija	9.9	20.7	14.1	13.6	—	15.4
Turska	15.5	0.5	1.0	8.4	—	6.3
Jugoslavija	16.5	3.0	2.7	1.5	—	7.5
Ostali	18.7	39.1	20.7	36.9	100.0	29.1
	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Izvor: Ian M. Hume, *Migrant Workers in Europa*, »Finance and Development«, Vol. 10, No. 1/1973.

x) Bez Velike Britanije

¹⁵ v. »Gewerkschaftliche Monatshefte« 1973, br. 2, str. 105.

¹⁶ Ž. Brihta, *Zabluda s 'privremenima' u inozemstvu*, »Vjesnik« od 8. svibnja 1973.

U Demografskom godišnjaku Ujedinjenih Naroda publicirani su posljednji put detaljni podaci o međunarodnim migracijama u 1970. godini. Novije statistike prate dolaske i odlaske svih vrsta putnika, tako da se iz toga ne vidi imigracija po zemljama posljednjeg boravka ili namjeravane rezidencije. S tim u vezi računa se da brojevi od 5.8 milijuna evropskih migranata treba dodati još oko 10 posto, na koliko se procjenjuje broj stranih radnika u Skandinavskim zemljama i Austriji.

Prema jednoj procjeni Ekonomske komisije UN za Evropu bilo je već 1965. godine 5.4 milijuna migranata, pa se smatra da se ukupni broj stranih radnika u Evropi već 1970. godine približio cifri od osam milijuna ljudi. Pri broji li se tome relativno mali broj pripadnika obitelji, smatra se da je i brojka od 9 milijuna jedva odražavala stvarni broj migranata.

U procjeni broja evropskih migranata u 1974. godini treba uzimati u obzir prosječni godišnji porast migranata po pojedinim evropskim zemljama. Kako je u mnogim zapadnoevropskim zemljama 1969. godina bila godina privrednog poleta, u sedam evropskih zemalja zaposleno je samo te godine blizu milijun stranih radnika. To je vidljivo iz slijedeće tabele, u kojoj su sadržani i noviji podaci jedino za SR Njemačku, gdje je statistika ažurnija u praćenju ovog fenomena.

Tabela 4

ZEMLJA EMIGRACIJE	ZEMLJA IMIGRACIJE (u 1.000)					SR Njemačka 1970—71.			
	SR Nj.	Franc.	Švic.	Bene- lux	Vel. Brit.	Uk.	u %	(u 1.000)	u %
Grčka	65.1	—	—	—	0.3	65.4	7.1	31.1	9.7
Italija	136.2	6.5	57.0	—	2.3	202.0	21.9	29.9	9.3
Portugal	13.2	80.9	—	—	0.7	94.7	10.2	13.9	4.3
Španija	50.1	23.9	15.0	—	4.8	93.8	10.1	34.8	10.8
Turska	121.5	2.6	—	—	0.2	124.3	13.4	95.4	29.7
Jugoslavija	192.2	11.3	—	—	0.7	204.2	22.1	78.6	24.4
Ostali	67.7	42.7	29.8	30.7	—	170.9	15.2	37.9	11.8
UKUPNO	646.0	167.8	101.8	30.7	9.0	955.3	100.0	321.6	100.0

Izvor: Ian M. Hume, Ibid., str. 3.

Uzimajući za pretpostavku da je rijeka migracije tekla i u narednim godinama kao u 1969. godini, u Evropi je 1974. godine radilo i živjelo više od 12 milijuna tzv. stranih radnika i pripadnika njihovih obitelji. Za klasno shvaćanje evropske sigurnosti i suradnje, za buduću evropsku i svjetsku za-

jednicu udruženih proizvođača, navedeni impresivni podaci o etničkom miješanju stanovništva mnogo znače i govore. S obzirom da se ovi procesi mahom odvijaju u krilu klasnog društva i posredstvom državnopravnih institucija i sporazuma, razumljivi su otpori etničkom miješanju stanovništva »preko određene mjere«. To je osobito slučaj u onim zemljama gdje je broj stranih radnika relativno velik i iznosi visok postotak u usporedbi s ukupnim radnim stanovništvom zemlje imigracije. U tom pogledu najveći broj stranih radnika i najzaoštrnije probleme njihovog ravnopravnog prihvaćanja i tretmana imamo u Švicarskoj, gdje strani radnici čine čak 29 posto od ukupnog radnog stanovništva te zemlje. Sliku zastupljenosti stranih radnika s obzirom na ukupno i na radno stanovništvo u pojedinim zemljama imigracije pruža nam slijedeća tabela.

Tabela 5

		Ukupno stanovništvo	Zaposleni
SR Njemačka	1969	3,8	10,00 (1971. g.)
Švicarska	1969	15,8	28,00
Francuska	1970	6,3	6,27
Nizozemska	1969	1,6	2,20
Belgija	1968	7,0	5,00
Švedska	1969	4,6	5,00
Vel. Britanija	1966	4,7	6,00
Luxemburg	1967	24,0	21,00

Izvor: Ten Years of Intra-European Migration, Statistical supplement to Migration News, Nov. — Dec. 1970. No. 77, Tabela 5.

Visoki godišnji prirast vojske emigranata izaziva u Švicarskoj, SR Njemačkoj i mnogim drugim industrijski visoko razvijenim zemljama uvijek nove rasprave o imigracionoj politici, kvotama useljavanja strane radne snage, troškovima infrastrukture i drugim izdacima vezanim za njihov prihvata i socijalnu adaptaciju. Iako internacionalizacija proizvodnje i prometa djeluje automatski kao neizbježna nužnost, pa se i na udruživanje i anacionalni razvoj kapitala gleda kao na poželjnu činjenicu koja jača konkurentsku sposobnost zapadnoevropske privrede prema SAD, udruživanje rada i etničko miješanje stanovništva koje je logična posljedica takvog razvoja ipak nailazi na brojne prepreke. U tom pogledu, drastičan je primjer čuveni Schwarzenbachov amandman u Švicarskoj. Njime se htjelo ograničiti broj imigranata i na referendumu je odbijen, ali s minimalnom većinom, što svjedoči o tome da se čak i etnički heterogeno stanovništvo teško miri s radikalnim promjenama postojeće etničke strukture stanovništva.

Dakako, pomenuti psihološki faktori imaju, kada je riječ o motivima zapošljavanja stranih radnika u visokorazvijenim industrijskim zemljama zapadne Evrope, drugorazredno značenje. Naime, zapošljavanje strane radne snage u tim zemljama **bitno** je određeno zakonitostima **akumulacije kapitala**. Strani radnici javljaju se kao prvi odred rezervne armije rada i ta njihova funkcija dolazi jasno do izražaja uvijek kada nastupa opadanje privredne aktivnosti. Svaka krizna situacija (recesija) pogađa u prvom redu stranu radnu snagu. Na taj način strana radna snaga ispunjava svoju tzv. Pufferfunktion, tj. ona djelomičnim ili potpunim gubitkom zaposlenja i nadnice za kraće ili dulje vrijeme štiti domaću radnu snagu od opasnosti da ona bude direktno pogođena recesijom. Time strana radna snaga ispunjava svoju funkciju rezervne armije rada, tj. njezina je najvažnija zadaća da i u kritičnim situacijama drži nadnice na određenom nivou koji ne ugrožava profite i da na taj način otupljuje oštricu klasnih suprotnosti između najamnog rada i kapitala.

Postojanje strane rezervne armije rada pomaže da se cikličko kretanje kapitalističke privrede bezbolnije podnosi i prevladava. Sve analize pokazuju da u toku svakog konjunktornog ciklusa postoji jasna korelacija između najniže točke privredne aktivnosti i broja zaposlenih stranih radnika u industrijski razvijenim zemljama zapadne Evrope.

Zavisnost investicijske aktivnosti i kretanja broja zaposlenih stranih radnika u SR Njemačkoj vidljiva je iz slijedeće tabele (tab. 6).

Tabela 6
INVESTICIJE I BROJ ZAPOSLENIH STRANIH RADNIKA
U RAZDOBLJU 1960 — 1970.

A. Apsolutne brojke

	Investicije u postroje- nja (Mrd. DM)	Investicije u opremu (Mrd. DM)	Uk. broj stranih radnika	Investicije u građevinar- stvu (Mrd. DM)	Broj stranih radnika u građevinar- stvu
1960	72,6	32,5	279 390	40,1	71 394
1961	84,0	38,3	548 916	45,7	128 123
1962	93,7	41,8	771 459	51,8	173 196
1963	99,0	43,0	828 743	56,0	196 945
1964	113,4	47,2	985 616	66,2	210 904
1965	122,2	52,0	1 216 804	70,2	237 843
1966	126,3	52,6	1 313 491	73,6	239 460
1967	114,4	48,0	991 255	66,4	152 894
1968	124,7	52,8	1 089 873	71,9	166 343
1969	146,2	66,9	1 501 409	79,3	232 204
1970	188,0	82,9	1 948 951	98,1	325 782

B. Stope rasta

	Investicije u postroje- nja (Mrd. DM)	Investicije u opremu (Mrd. DM)	Uk. broj stranih radnika	Investicije u građevinar- stvu (Mrd. DM)	Broj stranih radnika u građevinar- stvu
1961	+ 15,7	+ 17,7	+ 66,5	+ 14,0	+ 79,7
1962	+ 11,6	+ 9,4	+ 29,2	+ 13,4	+ 35,1
1963	+ 5,6	+ 2,8	+ 16,4	+ 7,9	+ 13,8
1964	+ 14,6	+ 9,7	+ 18,9	+ 18,3	+ 6,7
1965	+ 7,7	+ 10,1	+ 23,4	+ 6,0	+ 12,3
1966	+ 3,3	+ 1,2	+ 8,1	+ 4,9	+ 1,6
1967	- 9,4	- 8,7	- 24,6	- 9,9	- 36,2
1968	+ 9,0	+ 10,1	+ 10,0	+ 8,3	+ 8,8
1969	+ 17,2	+ 26,5	+ 37,7	+ 10,3	+ 39,3
1970	+ 23,9	+ 23,9	+ 29,7	+ 23,8	+ 40,1

Izvor: Stat. Bundesamt — Volkswirtschaftliche Gesamtrechnungen, 1970, str. III, te Arbeitsstatistik 1971, str. 36.

Počev od 1956. godine kada je u SR Njemačkoj zaposleno samo 20 tisuća novih radnika, broj novozaposlenih je konstantno rastao da bi, 1969. godine dosegao brojku od oko 400 tisuća novih radnika. Međutim, o sudbini tih radnika u vrijeme recesije najbolje govori podatak da se krajem 1967. godine 410 tisuća ili 30 posto od ukupnog broja stranih radnika u toj zemlji moralo vratiti svojim kućama. Detaljnije analize pokazale su da je u to vrijeme opća zaposlenost i zaposlenost u industriji SR Njemačke opala za 3,2 odnosno 6,4 posto, dok je istovremeno zabilježen znatno veći pad zaposlenosti strane radne snage čime se i objašnjava navedeni relativno visoki pad opće stope zaposlenosti.

Dakle u doba recesije strana radna snaga preuzima na sebe onu funkciju koju je nekada imala domaća radna snaga. Svako smanjivanje privredne aktivnosti pogađa **najprije** stranu radnu snagu.

Taj je fenomen nov i u određenom smislu modificira i danas važeće Marxove zakone akumulacije kapitala, koja nužno dovodi do relativne prebrojnosti radnog stanovništva odnosno do reprodukcije rezervne armije rada. Naime, internacionalizacija proizvodnje i prometa u uvjetima sve intenzivnijih međunarodnih ekonomskih odnosa pruža mogućnost visokorazvijenim kapitalističkim zemljama da funkciju rezervne armije rada prebace sa radničke klase svoje zemlje na radništvo manje razvijenih zemalja, zemalja emigracije. Internacionalizaciju kapitala prati internacionalizacija radne snage. Upravo zahvaljujući rezervama radne snage u nedovoljno razvijenim zemljama južne Evrope, Sjeverne Afrike i Turske moguća je akumulacija kapitala odnosno relativno visoke stope privrednog rasta koje ostvaruju industrijske zemlje zapadne Evrope. Samo u Turskoj 1972. godine bilo je registrirano oko milijun

radnika koji su na listama čekali dozvole za put i za zapošljavanje u SR Njemačkoj. Na internacionalnom tržištu radne snage odvija se svojevrsna konkurencija koja **dezintegrira** i istovremeno **sjedinjuje** radničku klasu svih zemalja baš time što ih u praktičnoj politici zapošljavanja pokušava dijeliti na više kategorija: na strane radnike izvan zemalja Evropske ekonomske zajednice (EEZ), na strane radnike iz zemalja EEZ-a i na domaće radnike. Val tzv. divljih štrajkova stranih radnika (Španjolci, Grci, Talijani i dr.) koji je započeo sa štrajkom tri tisuće radnika u pogonima »Hella« u Lippstadtu u SR Njemačkoj u ljetu 1973. pokazao je da kapital nastoji domaću radnu snagu iskoristiti kao saveznika protiv stranih radnika, u čemu često i uspijeva. S druge strane, kapital treba brojnu rezervnu armiju rada sastavljenu od stranih radnika, kojih će prema nekim proračunima biti samo u SR Njemačkoj 1985. godine više od sedam milijuna. Toj armiji zaposlenih u zemlji imigracije treba pribrojiti još brojniju rezervnu armiju rada u zemljama emigracije, na koju kapital računa u doba visoke konjunktura.

Ekonomska politika visokorazvijenih zemalja zapadne Evrope i te kako vodi računa o tome da ne presuše izvori iz kojih se regrutira rezervna armija rada. Tom cilju podređena je kako imigracijska politika, tako i politika ekonomske pomoći zemljama u razvoju: što je veći broj latentno nezaposlenih u zemljama emigracije, to su bolji izgledi za buduće normalnije funkcioniranje privrednih sistema u zemljama imigracije. Stoga je razumljivo da u praksi ekonomska pomoć zemljama u razvoju nije motivirana smanjivanjem broja latentno nezaposlenih u tim zemljama, iako se službeno često naglašava da je upravo to glavni cilj takve pomoći.

Takva gledanja na problem jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja — a s tim u vezi na **razmjere** i **pravce** budućih migracija u Evropi — došla su do snažnog izražaja i na četvrtoj svjetskoj konferenciji Organizacije Ujedinjenih naroda za industrijski razvoj (UNIDO) održanoj 1973. godine u Berlinu.

Ako se sadašnji trendovi ekonomskog razvoja nastave, računa se da će jaz između industrijski razvijenih i nerazvijenih zemalja i dalje rasti. Generacija nezaposlenih u 1990-toj godini već je rođena, a prema računici dr Erharda Epplera iz SR Njemačke bilo bi već 1980. godine u svijetu oko 300 milijuna nezaposlenih. Za zaposlenje tog golemog broja ljudi, računajući da otvaranje jednog radnog mjesta košta u prosjeku 40.000 DM, bilo bi potrebno oko 12 tisuća milijardi maraka. Kolika su to sredstva najbolje ilustrira usporedba da to iznosi stoput više od saveznog budžeta SR Njemačke iz 1973. godine u kojemu je za pomoć zemljama u razvoju predviđeno nešto više od 2 posto budžetske sume, zapravo da je cjelokupna pomoć koju razvijene zemlje pružaju zemljama u razvoju tek beznačajni dio navedene sume.¹⁷

Međutim, umjesto prijedloga kompleksa adekvatnih mjera za rješavanje ovog problema, na istoj konferenciji čule su se teorije o izvozu tzv. primjerenih tehnologije za zemlje u razvoju, koje na žalost, i kod nas imaju svoje nekritične pobornike.¹⁸ Kapitalno intenzivne investicije doista su u pravilu znatno

¹⁷ Dr E. Eppler, *Von Schumachers Eirkarton-Mashine lernen*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, br. 161. od 14. 7. 1973, str. 9.

¹⁸ v. Ivo Brkljačić, *Ekologija kao teorija svjetskog ekonomskog razvoja*, »Politička misao« br. 4/1973.

skuplje u zemljama u razvoju, jer najčešće uz industrijske kapacitete treba podizati i infrastrukturu (saobraćajnice itd.). Takve investicije navodno oslobađaju više radnih mjesta nego što zapošljavaju novih radnika. Moderni poljoprivredni i drugi strojevi ne koriste se uvijek optimalno, pa se sve to uzima za opravdanje teze da se jedino radno intenzivnim investicijama i tome primjerenom remodeliranom tehnologijom »može« rješavati problem ekonomskog rasta i zaposlenosti u zemljama u razvoju. Drugim riječima, tim zemljama se nudi zastarjela tehnologija malog radnog učinka. Nude se zapravo otpaci industrijske civilizacije u stilu staklenih posuda i Epplerovog prijedloga »kolica, na kojima se može u većoj bačvi transportirati dnevno potrebna količina vode, a sve košta kakvih 10 maraka i ušteduje 48 sati rada«. ¹⁹ Kao »pravi« put rješavanja latentne nezaposlenosti isti političar dopušta i mogućnost izvoza suvremene tehnologije, ali na način koji zemlje uvoznice osuđuje na puku ulogu montažera: »Jedan njemački proizvođač automobila usavršio je teretno vozilo, za koje bi motor, prenosni mehanizam, osovine i upravljački mehanizam morao biti liferovan iz industrijskih zemalja. Sve ostalo može se na licu mjesta proizvoditi i montirati. Izgradnja montažnog postrojenja bila bi jeftina, a oruđa za rad jednostavna. Devizni izdaci bili bi mali, a ukupni troškovi koštanja minimalni«. ²⁰

Međutim, rješavanje latentne nezaposlenosti u zemljama u razvoju ne može se tražiti u radno intenzivnim investicijama koje bi konzervirale patrijarhalne odnose proizvodnje na selu i u gradu. Naprotiv, jedino kombinacijom radno intenzivnih investicija uz primjenu kapitalno intenzivnih investicija i najsuvremenije tehnologije na način kako to i prakticiraju sve zemlje u razvoju, moguće je u relativno kratkom razdoblju nadoknađivati naslijeđenu zastalost proizvodnih snaga rada. Zemlje u razvoju imaju u tom pogledu bogata iskustva i specifične metode koje se razlikuju od jedne do druge zemlje, pak je stvarni problem u slijedećem: umjesto oskudne ekonomske pomoći zasnovane na tezama o izvozu »primjerene« tehnologije, visokorazvijene zemlje bi trebale u vlastitom interesu brinuti o tome da ne kočé proces internacionalizacije proizvodnje i prometa na osnovama moderne tehnologije. Očigledno je da je to nezadrživ proces koji je odgovarajućom ekonomskom politikom prema zemljama u razvoju moguće usporavati ili poticati, ali nipošto i zaustaviti.

U vrijeme moderne znanstveno-tehničke revolucije i internacionalizacije proizvodnje i prometa, vanjske migracije su nužnost. Stoga je globalno gledano taj problem nemoguće »rješavati« umjetnom demigracijom — administrativnim sprečavanjem i vraćanjem svih odakle su došli. Migracijski procesi u punom su zamahu i u zemljama članicama SEV-a, pa je zaista važno da se slobodni promet ljudi odvija na organiziran način koji će brisati razlikovanje između »stranih« i »domaćih« radnika. Što se zemalja EEZ-a tiče, problem je još i u tome što se migracijski procesi kreću jednosmjerno: od Turske i nerazvijenog evropskog juga u pravcu industrijski razvijenog sjevera.

Izvjesno je da je tek politika popuštanja i sporazumijevanja u Evropi omogućila (s jedne strane) milijunsku »seobu naroda« kakvu ne pamti ranija povijest, a s druge strane potencirala proturječja između »sjevera« i »juga«, ili između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Razlozi jednosmjernog kretanja

¹⁹ Dr. E. Eppler, Isto.

²⁰ Isto.

radne snage veoma su složeni i ne mogu se objašnjavati pojednostavljeno pukim nastojanjem ljudi da sele iz regija u kojima je potražnja za radnom snagom mala u regije gdje je ona velika i pruža bolje mogućnosti zarade. Takva su objašnjenja nepotpuna, jer se vanjske (međunarodne) migracije ne mogu metodom analogije jednostavno izjednačivati s unutrašnjim migracijama kod kojih je mogućnost povoljnijeg stanovanja često već dovoljan motiv migriranja. Pojedinačni motivi za većom zaradom ovdje se javljaju tek kao momenti općih i dubljih procesa internacionalizacije proizvodnje i prometa koji djeluju kao prirodna nužnost.

Za kompleksnu ocjenu sadašnjih i budućih migracijskih kretanja vrlo je važno istražiti **zašto** je potražnja za radnom snagom veća u jednim regijama nego u drugim, te zbog čega postoje i kakve su razlike u zaradama između radnika određenih kategorija u različitim zemljama i regijama? Odgovor na takva pitanja nije uvijek jednostavan, s obzirom na to da razlike u produktivnosti rada u talijanskoj i francuskoj industriji, npr., i nisu velike. Štoviše, na primjeru nedovoljno razvijenih kapitalističkih zemalja kao što je Turska, susrećemo se sa zanimljivom pojavom da kapital (sredstva za rad) kontinuirano teče u pravcu juga, a radna snaga i dalje u pravcu sjevera.²¹ Navedeni autor sklon je da zajedno s mnogim drugim piscima građanske orijentacije traži objašnjenje u »nesposobnosti« nedovoljno razvijenih zemalja da izvrše optimalnu alokaciju resursa na bazi moderne tehnike. Kada bi suvremena tehnologija doista oslobađala više radnih mjesta nego što stvori novih, nezaposlenost bi bila najveća u visokorazvijenim industrijskim zemljama Evrope!

Prema tome, na razmjere, i jednosmjerni pravac migracijskih kretanja u Evropi danas djeluje prvenstveno to što postoje brojne nerazvijene zemlje **bez** dovoljno sredstava za brzi razvoj kakav nužno zahtijevaju moderna tehnologija i nastojanja da se još više ne zaostaje za razvijenima.

Integracija radničke klase u evropskim i svjetskim razmjerima kreće se danas u protivrječnostima počev od **monističke** forme integracije, preko **pluralističkih** formi u pravcu interakcijskih oblika integracije.

a) Monistički oblik integracije emigranata vrši se njihovom potpunom asimilacijom. Manjina emigranata gubi svoje osobitosti i prilagođava se domaćoj većini, koja se asimilacijom manjine ne mijenja. Takova jednostavna ili monistička forma integracije karakteristična je za fašizam, ali je i idealan model za sve one političare u zemljama imigracije, koji teže ovjekovječivanju podjele na domaće i strane radnike. Rasprave o gradnji stanova i drugih objekata infrastruktura za »strane« radnike uvijek su u zemljama imigracije obojene ne toliko strahom da se izgubi dio profita od te radne snage, koliko strahom da se umjesto monističke integracije ojača položaj i integralna samosvijest manjine. »Gastarbeiter« je stoga uvijek »opterećenje«, a ne dobit za domaću privredu i društvo.²² On uvijek ostaje neka vrsta rane na zdravom tijelu koju treba izliječiti u procesu asimilacije ili u pogodnom trenutku uz minimalne troškove operativnim putem — vraćanjem u zemlju emigracije — odstraniti.

b) Pluralistička integracija emigranata vrši se na način koji je suprotnost monističkoj integraciji. Promjene se zbivaju i na strani emigrantske

²¹ Ian M. Hume, *Migrant Workers in Europa*, »Finance and Development«, Vol. 10, No. 1/1973.

²² H. J. Rustow, *Gastarbeiter — Gewinn oder Belastung für unsere Volkswirtschaft*, u Beihefte der Konjunkturpolitik, sv. 13, Berlin 1966, str. 35.

manjine i na strani domaće većine, no one su minimalne. Obje strane zadržavaju svoje osobitosti i način života, a izgrađuju čvrsta pravila koegzistencije i postupaka u kriznim situacijama. Tipičan primjer takve integracije nisu samo nekadašnja židovska geta u Njemačkoj i drugim evropskim zemljama. Takva ista geta, sastavljena osobito od Turaka, imamo danas u zapadnom Berlinu i drugim gradovima. Njihovi stanovnici tu žive decenijama, a pošto i rade sa svojim sunarodnjacima često ne nauče ni desetak riječi jezika zemlje u kojoj žive. Obje zajednice žive u pravilu posve odvojeno i ne utiču jedna na drugu. Ova čvrsta i neelastična struktura obiju zajednica faktički štiti njihov stari način života i djeluje tako kao da druga zajednica i ne postoji. Takvi emigranti dolaze u sukobe gotovo u svakom dodiru s većinom koja ih je izolirala pak i kaznu protjerivanja u zemlju emigracije stariji emigranti primaju više s olakšanjem negoli protestima. Stoviše, shvatanje produkcijskih odnosa i uvjeta vlastitog življenja kod ove kategorije emigranata posve je nerazvijeno. Manjina dok su u svojim getima, ti isti emigranti često su većina u poduzećima gdje rade. Lošije su plaćeni od domaćih radnika i rade na težim ili sporednijim radnim mjestima, pa domaće radnike doživljavaju kao svojevrstne kapitaliste i tako se u tzv. divljim štrajkovima jedni prema drugima i odnose.

c) Interakcijski oblik integracije jest najviši i najidealniji oblik integracije bez obzira da li »strani« radnik živi i radi u uvjetima kapitalističkih ili socijalističkih produkcijskih odnosa. Naime, manjina i većina se nalaze u procesu stalnog uzajamnog međudjelovanja i utjecanja. Jedan dobar brak je klasičan primjer interakcijske integracije. Ta vrsta integracije je relativno stabilna i omogućava manjini (emigrantima) da se u životu i na radu u stranoj zemlji osjeća kao »kod kuće«. Što su u nekoj zemlji manja prava radnika, to su i veće teškoće sa stranim radnicima. I obrnuto, što su veća prava domaćih radnika, to se i njihovi inozemni kolege manje osjećaju kao posebna ili niža »kasta« koja ima poseban tretman na radu i u društvu.

U ovom radu nismo se posebno bavili našom emigracijom. Pozvali smo se samo na jedno mišljenje da i pored brojnih studija i monografija u nas »solidnijim istraživanjima ovog fenomena nije posvećena gotovo nikakva pažnja«. Poznato je da Jugoslavija spada u red zemalja s relativno veoma velikim brojem emigranata. Studirajući taj problem u jednom istraživačkom projektu našeg fakultetskog instituta, na ovom mjestu smatramo potrebnim istaći slijedeće. Prvo, odudaralo bi od duha ovog napisa i naših uvjerenja zalaganje za umjetnu demigraciju po svaku cijenu. Drugo, pošto ne vidimo niti razloga »hvaljenju« s trenutno tako velikim brojem od blizu milijun radnika na »privremenom radu u inozemstvu«, mislimo da se primarna zadaća naše ekonomske teorije ne smije iscrpljivati u jalovom dokazivanju da je riječ »ipak« o zaposlenima, jer u složenoj konstelaciji evropskih ekonomskih i političkih prilika oni to i jesu i nisu. Na svaki način, potrebna je planska i veća briga svih aktera naše ekonomske politike za to pitanje, pošto ni veoma visoke stope ekonomskog rasta u narednim godinama ne bi osigurale brzo i potpuno rješavanje problema emigranata i novih latentno nezaposlenih

radnika u zemlji. Ostvarivanje tzv. pune zaposlenosti, podrazumijevajući pri tome i privremeno zapošljavanje u inozemstvu na mnogo organiziraniji način kao normalno kolanje naših radnika vani i »stranaca« u nas, nije nikakva utopija. To mora biti cilj kojega se niti jedna zemlja a najmanje socijalistička, ne može nikada odreći.

IVO BRKLJAČIĆ

POLITICAL ECONOMY AND THE INTERNATIONAL POOLING OF LABOUR

SUMMARY

The author suggests that the internationalisation of capital (means) and of labour constitutes the most outstanding feature of European and world developments since World War II. The question is examined of the possible existence of latent hotbeds of conflict and war danger inherent in the **internal structure** of modern society, representing a constant threat to mankind.

Translated into the language of political economy, this dilemma is set down in the form of a question, to which, in the author's opinion, it is difficult to give a definite and complete answer, namely: is the rapid internationalisation of capital and labour merely a new organisational pattern and a new weapon of the old monopolistic capital, such as Lenin described, **or** could it be that this phenomenon contains the seeds of a future new European and world economic formation, in which associated labour will triumph, divesting the »last« monopolistic states of the right to control certain parts of the globe and their wealth?

The author points out that most marxist authors from other countries favour the former view, but himself suggests that this might be an oversimplification, since it dogmatically ignores the vast number and power of labour concentrated in multinational companies. Referring to the writings of some leading theorists on the problems of concentration and centralisation of capital, the author upholds the view epoch-making processes of socialisation of ownership and management functions are occurring in multinational companies. Some of the mammoth corporations are already waging a decisive battle for power with the state, and, similarly to the defeat of the church in the struggle for power with national states, it seems likely that the states will succumb to the gigantic multinational corporations. The author makes a critical appraisal of some aspects of the problem, focussing particularly on the role of associated labour in the European and the world economy. In addition to a number of adverse effects, the international movement of labour displays also this fundamental tendency, which, in his opinion, represents the logical outcome of the scientific and technical revolution and a specific manifestation of the irrepressible process of labour integration, on a European and a world scale.

Prevela Vesna Grbin